

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

[Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 3, Aralık/December 2023]

Engin ÇETİN

<https://orcid.org/0000-0002-5720-9126>

Prof. Dr. | ecetin@cu.edu.tr

Çukurova Üniversitesi

<https://ror.org/05wxkj555>

Fen Edebiyat Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Osmanlı Dönemine Ait Bazı Gramerlerde ve Derlemelerde Kayıtlı Atasözlerinde Sayı Adları

Number Names in Proverbs Recorded in Some Grammars and Proverb Compilations of the Ottoman Period

Araştırma Makalesi | *Research Article*

Geliş Tarihi | *Date Received*: 13.10.2023

Kabul Tarihi | *Date Accepted*: 17.12.2023

Yayın Tarihi | *Date Published*: 30.12.2023

Atıf/Citation

Çetin, E. (2023). Osmanlı Dönemine Ait Bazı Gramerlerde ve Derlemelerde Kayıtlı Atasözlerinde Sayı Adları. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7(3), 2136-2156. <https://doi.org/10.34083/akaded.1390328>

Çetin, E. (2023). Number Names in Proverbs Recorded in Some Grammars and Proverb Compilations of the Ottoman Period. *Journal of Academic Language and Literature*, 7(3), 2136-2156.

<https://doi.org/10.34083/akaded.1390328>

Makale Bilgisi | *Article Information*

Değerlendirme <i>Review Reports</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik (İki Dış Hakem) <i>Double-blind. (Two External Referees)</i>
Etik Beyan <i>Ethics Statement</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study</i>
Etik Kurul Belgesi <i>Ethics Committee Approval</i>	Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmektedir <i>Article does not require an Ethics Committee Approval.</i>
Etik Bildirim <i>Complaints</i>	adeddergi@gmail.com
Çıkar Çatışması <i>Conflicts of Interest</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir <i>The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest</i>
Benzerlik Taraması <i>Similarity Checks</i>	Yapıldı Yes - IThenticate
Telif Hakkı ve Lisans <i>Copyright & License</i>	Yazarlar, dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Bu çalışma Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır Authors publishing with the journal retain the copyright. <i>This work is licensed under Attribution-NonCommercial 4.0 International</i>

© Engin ÇETİN | Creative Commons [Attribution-NonCommercial 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

* Bu makale, Araştırma Üniversiteleri Destek Programı (ADEP) çerçevesinde desteklenmekte olan ve Çukurova Üniversitesinde yürütülen *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Atasözleri* projesi kapsamında hazırlanmıştır.

Öz

Atasözleri milletlerin düşünüş tarzını, hayata ve olaylara bakış açısını ortaya koyan, milleti oluşturan bireylerin, üzerinde uzlaşıp kalıplaştırarak yaygınlaşmasını sağladığı dil unsurlarıdır. Bu sebeple atasözleri, derlemelerden edebiyat ve günlük hayatta kullanımına her millet için geçmişten günümüze vazgeçilmez olmuş, her kesimden insanın ilgisini çekmiştir.

Birçok araştırmacı için Türk atasözlerinin ilk tespit edildiği kaynak *Orhon Yazıtları*'dır. Burada geçen birtakım cümleler yapı ve anlam bakımından atasözlerini andığından bu sözler atasözü olarak kabul edilmiştir ancak çok sayıda atasözünün bilinçli şekilde derlendiği ilk eser *Divânu Lugâti't-Türk*'tür. Anadolu'daki en eski atasözü mecmuası 15. yüzyıla ait, hazırlayıcısı bilinmeyen *Kitâb-ı Atalar* adlı eser kabul edilmektedir. Bu tarihten sonra da Osmanlı döneminde atasözlerimiz değişik coğrafyalarda yerli ve yabancı müellifler tarafından birçok kez derlenip kayıt altına alınmıştır.

Bu çalışmada Osmanlı döneminde derlenmiş atasözlerimizdeki sayı adları ele alınacaktır. Sayılar geçmişten günümüze her millet için bütün inanç sistemlerinde ve kültürlerde önemsenmiştir. Bu bakımdan sayılar da atasözleri gibi milletlerin hayata ve olaylara bakışını yansıtan, dil ve kültür ilişkisini en güçlü şekilde ortaya koyan dil unsurlarından kabul edilmektedir. Atasözlerimizde sayı adları çoğu zaman azlık-çokluk ilişkisi bağlamında zıt unsurlar olarak ele alınmıştır. Az kavramı *bir* veya *hiç* sözcükleriyle karşılanırken çokluk kavramı için bazen *iki* sözcüğü gibi çokluğu çok yansıtmayan sayı adı bazen de *yüz*, *biç* gibi *ikiye* oranla görece çokluk bildiren sayı adları kullanılmıştır. Atasözlerimizde *birden ona* kadar sayı adları yanında *kırk*, *yüz*, *biç* vb. çok çeşitli sayı adları geçmektedir. Ancak çift sayı adlarından çok tek sayı adlarının kullanılması dikkat çekicidir. Çalışmada, söz konusu sayı adlarının temsil ettiği değerler üzerinde durulacak, sayıların atasözlerindeki işlevleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Atasözleri, Durub-ı Emsâl, Osmanlıca, Sayı adları

Abstract

Proverbs are language elements that reveal the way of thinking of nations, their point of view on life and events, and ensure the spread of the individuals who make up the nation by reconciling and stereotyping. For this reason, it has been indispensable for every nation from past to present, from its compiler to its use in literature and daily life, and has attracted the attention of people from all walks of life.

For many researchers, the first source of Turkish proverbs is the Orkhon Inscriptions. Since some sentences mentioned here resemble proverbs in terms of structure and meaning, these words were accepted as proverbs, but the first work in which many proverbs were consciously compiled is Divânu Lugâti't-Türk. As the oldest proverb magazine in Anatolia, the work of 15th century, whose author is unknown, called Kitâb-ı Atalar. After this date, our proverbs in the Ottoman period were compiled and recorded many times by local and foreign authors in different regions. In this study, the number names in our proverbs compiled during the Ottoman period will be discussed. Number names have been considered important in all belief systems and cultures for every nation from past to present. In this respect, numbers, like proverbs, are accepted as one of the language elements that reflect the view of nations on life and events and reveal the language

and culture relationship in the strongest way. In our proverbs, number names are often considered as opposite elements in the context of the minority-multitude connection. While the concept of less is used with the words "bir" or "hiç", sometimes the number name that does not reflect the plurality much like the word "iki" is used for the concept of plurality, and sometimes the number names that indicate a relative abundance compared to "iki" such as "yüz" and "biç" are used. In our proverbs, besides the names of numbers from "bir" to "on", "kırk", "yüz", "biç", etc. There are many different number names. However, it is noteworthy that odd number names are used rather than even number names. In the study, the elements represented by number names will be examined and the functions of numbers in proverbs will be discussed.

Keywords: Durub-ı Emsâl, Number names, Ottoman Turkish, Proverbs

Giriş

0.1. Türk Atasözleri ve Atasözlerinin Tespit Edildiği Kaynaklar

Atasözleri geçmişte eskiye dayanan, toplumların değer yargılarını, yaşam tarzlarını, olaylara ve durumlara yaklaşımlarını gözler önüne seren, toplumu oluşturan bireylerin üzerinde uzlaştığı, yargı bildiren, kalıplaşmış sözlerdir. Bir olay ya da durum karşısında söylenen, başkaları tarafından da doğru kabul edilerek kalıplaşıp yaygınlaşan ve böylece bir süre sonra anonimleşen atasözleri ilk söylendiği tarihten uzunca bir süre sonra bir derlemeci ya da metin yazarı tarafından yazıya geçirilir. Sözlü geleneğe bağlı Türk atasözlerinin geçmişinin çok daha eskilere uzandığı bilinse de Türkçe yazılı ürünlerin en eskilerinin ancak 7. yüzyıl sonuna ait olması atasözlerinin tespitini ancak bu tarihten sonraya bırakmaktadır. Atasözlerimizin tespit edildiği en eski metinler *Orhon Yazıtları* olarak kabul edilmektedir. Yazıtlarda geçen atasözü benzeri sözler her ne kadar başka bir kaynakta rastlanmasa da birçok araştırmacı tarafından atasözü kabul edilmiştir. Uygur metinlerinde ve Uygur harfli mecmualarda da atasözleri tespit edilmiştir ancak Eski Türkçe döneminde en çok atasözünün kaydedildiği kaynak aynı zamanda Türk dilinin ilk sözlüğü olan *Divânu Lugâti't-Türk*'tür. Eserde 269 atasözü toplam 283 kez kullanılmıştır¹. Daha sonraki dönem ve sahalarda yazılan edebî özellik gösteren veya didaktik içerikli olan eserlerde de çok sayıda atasözü tespit edilmiştir. Anadolu sahasında 13. yüzyıldan itibaren yazılan eserlerde de atasözlerine rastlamak mümkündür. Bu sahada yazılan edebî ve didaktik içerikli eserlerin yanında 15. yüzyıldan itibaren atasözü derlemeciliği de bir uğraşı alanı olmuştur. Zamanla daha da gelişen bu alan 19. yüzyıla gelindiğinde elde çok sayıda atasözünün oluşmasını sağlamıştır. 16. yüzyıldan başlayarak Osmanlı Devleti'ni

¹ Eserdeki atasözlerine dair çok sayıda çalışma yapılmıştır. Necib Âsım'ın *Eski Savlar* (1338) (Bu eser 2019'da Irmak Kaçar tarafından *Eski Savlar- Divânu lugâti't-Türk'teki Atasözleri* adıyla yayımlanmıştır.), Ferit Birtek'in *En Eski Türk Savları* (1944) ve Ahmet Bican, Ercilasun'un - çalışmamızda da yararlandığımız- *Divânu Lugâti't Türk'teki Şiirler ve Atasözleri* (2020) adlı çalışmalar bunlardan bazılarıdır.

ziyaret eden veya bu topraklara yerleşen Batılı müelliflerin de çok sayıda atasözüne gramer kitaplarında veya atasözü derlemelerinde yer verdiği görülmektedir.

0.2. Temel Söz Varlığı ve Diller İçin Önemi

Dillerin söz varlığını temel söz varlığı ve kültür söz varlığı olarak iki başlık altında değerlendirmek mümkündür². Temel söz varlığı, adı üstünde diller için temel olan, sürekli göz önünde ve önemli olan, insanların en eski dönemlerden beri ihtiyaç duydukları kavram, eylem ve nesnelere için kullandıkları sözcüklerdir. Kültür sözcükleri de sonradan ortaya çıkan, daha ikincil durumda olan kavram, eylem ve nesnelere için kullanılan sözcüklerdir. Kültür sözcükleri diller arasında rahatlıkla dolaşabilir. Temel sözcükler geçmişte sık kullandıkları gibi günümüzde de sık kullanılır, başka sözcüklere taban oluşturabilirler. Deyim ve atasözlerinde sıklıkla görev alabilirler. Yeryüzündeki her dil için *baş, el, ayak* gibi temel organ adları; *bir, iki, on* gibi temel sayı adları o dilin yerli malıdır. Dil konuşuru geçmişte ve günümüzde bu sözcüklere her zaman ihtiyaç duymuştur.

0.3. Sayı Adları

Temel söz varlığının üyesi olarak sayı adları da yeni sözcüklerin oluşumunda görev almış, atasözü ve deyimlerde sıklıkla kullanılmıştır. İnsanoğlu, sayılar üzerinde matematiğin ayrıntılarını düşünme işinden önce dünyadaki varlıklar, kavramlar, nesnelere ve bunların sayıları üzerinde ilişki kurmaya çalışmış, bu ilişkideki gizemi sorgulamaya çalışmış ve sayılarla varlıklar arasında bağlantı kurmuştur. Bunun sonucu olarak da bazı sayılar toplumlarda öne çıkmış, bu sayılara adeta bir kutsiyet atfedilmiştir. Bu durum, bu sayıların adlarının dil öğelerinde sıklıkla kullanılması sonucunu doğurmuştur. İnsanoğlu için geçmişte haşır neşir olduğu kavram ve nesnelere sayısı da çoğu zaman sınırlıydı. Bu sebeple bütün sayı adları temel söz varlığının üyesi olarak kabul edilmez. İnsanoğlu yokluk ve hiçlikle var olandan daha az ilgilendiği için “sıfır”dan önce “bir, iki, üç” gibi kavramları adlandırmış olmalıdır. Çok yüksek sayılar için de öyledir. “Yüz, iki yüz, bin” kavramına eski dönemlerde de ihtiyaç duymuş ve onları adlandırmıştır ama daha fazla sayıda olanı çoğu zaman “sayısız” veya “denizdeki kum sayısınca” gibi abartılı ifadelerle tarif etmiştir. Türkçede milyon sözcüğü ilk olarak 17. yüzyıl ortalarında (Nişanyan, 2022, s. 623), milyar sözcüğü ise 19. yüzyılın sonlarında kullanılmıştır. Bu arada milyon (İng. million) sözcüğünün İngilizcede ilk olarak 14. yüzyılda (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/million>), milyar (İng. Milliard) sözcüğünün ise 18. yüzyıl sonunda (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/milliard>) kullanıldığını belirtmekte yarar vardır.

Türkçede sayı adları Türkçenin en eski ürünlerinden itibaren sıklıkla kullanılmıştır. En eski atasözlerinde de sayı adlarına sıkça rastlanır.

² Bu konuda birçok çalışma olmakla birlikte Türkçe için Doğan Aksan’ın Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim (TDK Yayınları, 1995, 5. Baskı, s. 339 ve sonrası), Gerhard Doerfer’in “Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu” (TDAY Belleten 1980-1981, s. 1-16) başlıklı çalışmaları önemlidir.

0.4. Çalışmanın Kapsamı

Bu çalışmada kullanılan veriler, yabancı müelliflerce kaleme alınan ve Türk atasözlerini içeren bazı gramerler ve atasözü derlemeleri ile yerli müelliflerce kaleme alınan atasözü derlemelerinden elde edilmiştir. 15. yüzyılın son çeyreğinde yazıldığı eserde kaydedilen ama hazırlayıcısı bilinmeyen *Kitâb-ı Atalar* adlı eser 698 atasözü içermektedir. Mevlana Şemseddin'e ait *Teshil* adlı bir tıp kitabının 16. yüzyıldaki kopyasının arkasına yerleştirilen *Kitab-ı Atalar*, Anadolu sahasında bilinen en eski atasözü derlemelerinden biri kabul edilmektedir. Eser Velet (Çelebi) İzbudak tarafından 1936'da yayımlanmıştır (bk. Velet İzbudak, 1936). Çalışmada H. Megiser'in ilk baskısı 1592'de yapılan, 1605 ve 1606 tarihlerinde yeni baskıları yapılan *Paroemiologia Polyglottos* (PP) adlı eser de kullanılmıştır. Eserde 98 atasözü bulunmaktadır (Bekar, 2019a, s. 3). Yine Megiser tarafından hazırlanarak 1612 tarihinde yayımlanan *Institutioinum Language Turcicae* (ILT) adlı Türkçe gramer de 220 Türk atasözüne yer vermesi (Dilâçar, 1970, s. 207; Stein, 2000, s. 2; Durmuş, 2017, s. 660; Bekar, 2019a, s. 3) sebebiyle çalışmanın kapsamında yer almıştır. M. M. Francesco'nun 1670'de yayımladığı, iki ciltten oluşan, Türkçenin gramerine ayrılan ikinci cildi *Syntagmaton Linguarum Orientalium quae in Georgiae regionibus audiuntur liber primus, complectens Georgianae, seu Ibericae vulgaris linguae institutiones grammaticas.: (with) Liber secundus complectens Arabum et Turcarum orthographiam ac Turcicae linguae institutiones* (SLO) başlıklı eserinde çeşitli gramer başlıkları altında 110 atasözü tespit edilmiştir (Bekar, 2019a, s. 4). 1688 tarihinde G. B. Donado'nun yayımladığı *Della Letteraturade 'Turchi'* (DT) adlı esere de çalışmada yer verilmiştir. Bu eserde 12 atasözü yer alırken aynı yazarın yine 1688'de basılan *Raccolta Curiosissima d'Adaggi Turcheschi Transportati dal Proprio* (RCTT) adlı eserinde de farklı başlıklar altında 397 atasözü (Bekar, 2019a, s. 5) bulunduğu için çalışmamız kapsamındadır. 1689 tarihli, yazarı bilinmeyen, Dresden Kütüphanesinde Moritz Georg Weideman adına kayıtlı olan, *Proverbia Turcica Cum Versione Italica et Latine & Herum Proverbia Turcica Major Pars Latinis Literis Scripta est* (PTVIL) başlıklı atasözü mecmuasında 606 atasözü tespit edilmiştir (Bekar 2019a, s. 5-6) ve bu sebeple çalışmamızda bu eserin verileri yer almıştır. P. A. Jaubert tarafından 1823'te yayımlanan *Elements de la Grammaire Turke* (EGT) adlı eserde 358 atasözü mevcuttur (Yılmaz & Özevren 2017, s. 31). 1853'te M. Wickerhauser tarafından yayımlanan *Wegweiser zum Verständnis der Türkischen Sprache Eine deutschtürkische Chrestomathie* adlı Arap harfli Türkçe metinler kitabında 517 atasözü (Bekar, 2019a, s. 8) tespit edilmiştir. İlk baskısı 1863'te yapılan Şinasî'nin *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye* adlı eseri daha sonra yapılan eklemelerle 1870'te ve Ebuzziya Tevfik ile birlikte 1884-85'te yeniden basılmıştır. Çalışmamızda *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*'nin Süreyya Beyzâdeoğlu tarafından hazırlanan metin yayını kullanılmıştır (bk. Beyzadeoğlu, 2003). 1865 tarihinde O. F. von Schlechta Wssehrd tarafından yayımlanan *Osmanische Sprichwörter* adlı eser de 500 (Bekar, 2019a, s. 9) atasözü içermesi sebebiyle çalışmada yer bulmuştur. Osmanlı döneminin son atasözü derlemelerinden biri Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı tarafından 1898'den 1920'ye kadar eklemelerle hazırlanan ve 1920'de yazımı tamamlanan *Atalar Sözü Mecmuası* (ASM) adlı eserdir (Alemdar, 2018, s. VII). Yazma, Türk Dil Kurumu

Kitaplığında Etüt 104/1 ve 104/2'de kayıtlıdır ve iki ciltten oluşmaktadır. Eserin farklı bölümlerinin yayını ve incelemesini içeren bir doktorluk, iki yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (bk. Alemdar, 2018; Temel, 2019; Türksoy, 2019). Son atasözü derlemelerinden biri de Ali Emîrî Efendi'ye aittir. *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye* adlı, üç defterden oluşan ve İstanbul Millet Kütüphanesinde yine kendi adıyla bilinen koleksiyondaki yazmada bulunan eserde 2300 atasözü ve deyim yer aldığı bilinmektedir (Tan, 2020, s. 265). Çalışmada kullanılan bu eserlerden elde edilen atasözleri, en eski Türk atasözlerini içeren, Türk dilinin en eski sözlüğü olan *Divânu Lugâti't-Türk*'teki atasözleri ile de sayı adlarını içermesi bakımından karşılaştırılmış, böylece *Divânu Lugâti't-Türk*'teki sayı adları içeren atasözleri de çalışmaya dâhil edilmiştir.

1. İnceleme

Atasözleri gelecek kuşaklara doğru olanı veya gerçekleşecek olanı anlatmaya çalışan, yargı bildiren kalıplaşmış yapılardır. Doğru olanı anlatma, atasözlerinde çoğu zaman yanlış olandan, eksik olandan, istenmeyen bir durumdan da söz etme şeklinde gerçekleşir. Bu durumda atasözlerinde zıt unsurlar bir arada yer almaktadır. En eski devirlerden günümüze kadar tespit edilen atasözlerinde zıt unsurları sıklıkla görmek mümkündür:

Aç-tok: *Aç êvek tok telek; Aç ne yemes tok ne temes.*

Ak-kara: *Ak akçe kara gün içindir; Kara yumakla ağarmaz.*

Akçası ak olanuñ bakma yüzün karasına.

Az-çok: *Az veren candan çok veren maldan; Çok kucaklıyan az devşirir.*

İç-dış: *Kişi alası içtin, yıldı alası taştın.*

Küçük-büyük: *Küçük işer büyük tayınur düşer; Küçük büyüür deli uslanur; Kiçig ulugka turuşmas, kırguy soñkurka karışmas; Ata tonı ogulka yarasa atasın tilemes.*

Cılız-semiz: *toruk bukalı semiz bukalı irakda bilser semiz buka toruk buka teyin bilmez ermiş.*

Sayı adları için de benzer durum söz konusudur. Atasözlerinde sayı adları çoğu zaman az ve çok olanın aynı sözde kullanılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

1.1. Sayı Adları İçeren Atasözleri

“Bir” Sayı Adıyla Kurulan Atasözleri

Bir sayı adı en eski Türk atasözlerinden günümüze gelinceye kadar atasözlerinde en sık karşılaşılan sayı adıdır. *Divânu Lugâti't-Türk*'te tespit edilen *Er sözi bir, eyer köki üç; Birin birin miñ bolur, tama tama köl bolur; Bir karga birle kış kelmes; Bir tilkü terisin ikile soymas; Bir toyın başı ağrısa, kamug toyın başı agrımas; İki koçnar başı bir aşıçta pışmas.* atasözlerinde bir sayı adının kullanıldığı görülmektedir. Osmanlı döneminde hazırlanan atasözleri derlemelerinde de eski Türk atasözlerinde olduğu gibi bir sayı adı sıklıkla kullanılmıştır. *Türkçe Sözlük*'te bir sözcüğü için on bir tanım verilmiştir. Bu tanımların bir kısmı sözcüğün sıfat, zarf veya isim olmalarına göre değişen tanımlarıdır. Bir bölümü

ise sözcüğün en eski metinlerden günümüze kazandığı yan anlamlardır. Aşağıda yer alan atasözlerine bakıldığında sözcüğün çoğu zaman “bir sayısı kadar olan” anlamında sıfat görevinde kullanıldığı görülür. (2), (6), (7), (8), (9), (10), (13), (14), (15), (16), (17), (18), (20), (21), (22), (23), (24), (26), (27), (28), (29), (30), (31), (32), (33), (36), (37), (38), (39), (40), (41), (44), (48), (49), (50), (52), (53), (54), (55), (56), (62), (63), (64), (65), (74), (75), (76), (77), (78), (79), (80), (81), (82), (83), (84), (85), (86), (87), (88), (89), (90), (93), (94), (96), (97), (98), (100), (101), (102) ve (103) numarada yer alan atasözleri bu anlamı taşır. (51) numaralı örnekte de sözcük belirsizlik anlamı veren isim görevinde kullanılmıştır. Bu atasözlerinde sözcük büyük çoğunlukla “az”lığı temsil etme üzere çoğu zaman *iki*, *biş* veya *her* sözcükleriyle birlikte kullanılmıştır. *Biş* sayısının kullanımında hem “çok”luğun etkisi hem de ses ve hece sayısı benzerliğinin etkisi vardır. Aşağıdaki (9) numaralı örnekte olduğu gibi *bir* sözcüğünden sonra gelen *bağ* sözcüğü, cümlenin devamında gelen ve yine *bir* sıfatından sonra yer alan *salkım* sözcüğü, cümlede her ne kadar iki kez *bir* sözcüğü kullanılmış olsa da tezat yaratmıştır. Atasözlerinin bir bölümünde *bir* sayı adı herhangi bir varlığı, kavramı veya nesneyi belirsiz olarak gösteren bir sözcük mahiyetinde ve yine sıfat görevindedir. Aşağıdaki (12), (19), (25), (34), (35), (42), (43), (57), (58), (61), (68), (69), (70), (71), (72), (73) ve (95) numaralı atasözleri bu anlamı taşımaktadır. (92) numaralı örnekte aynı anlamda kullanılan *bir* sözcüğü, isim görevinde kullanılmıştır. *Bir* sözcüğü aşağıdaki (2), (4), (22), (45), (46), (47), (50), (53), (59) ve (99) numaralı atasözlerinde “bir kez” anlamında ve zarf görevinde karşımıza çıkmaktadır. (1), (5) ve (11) numaralı örneklerde ise bir sayı adının “aynı” anlamında bir sıfat olduğu görülmektedir. Bunun yanında *bir* sayısının (51) ve (52) numaralı atasözlerinde olduğu gibi *çok* sözcüğünün zıttı olarak kullanıldığı da görülür. Buna benzer durum *bir* sözcüğünün *her* sözcüğünün zıttı olarak kullanımında da görülür. Bu tercihte de “az”lık ve “çok”luk yanında hece sayısı ve ses benzerliğinin etkisi vardır.

- (1) Aç ile tok bir araya gelse de bir sofraya gelmez. (ASM 24/ek1/01)(20. yy.)
- (2) Aduñ nedür Reşit bir söyle biş işit (KA 44) (15. yy.)
- (3) Allâh bir kapuyı kaparsa biş kapuyı açar. (AEDEO 13a/2)(20. yy.)
- (4) Allâh insana bir ağız iki kulak vemiş, bir söyleyüp iki dinlemeli. (AEDEO 12b/3) (20. yy.)
- (5) Almakta nicesin? Şahinler gibi. Ya vermekte nicesin? İki sanat bir yerde olmaz. (ILT 61) (17. yy.)
- (6) Arifsen bir gül yeter hoyratsañ gir bahçeye. (DT 98) (17. yy.)
- (7) At ayağı bir kere sürçmekle hemen yemi kesilmez. (ASM 15/24) (20. yy.)
- (8) Atılan ok, bir bayırı aşar; atılan söz, kırk dağı aşar. (ASM 12/13) (20. yy.)
- (9) Baba oğluna bağ vermiş oğlu bir salkım vermemiş. (SLO 87) (17. yy.)
- (10) Baba ogula bir bağ vemiş ogul babaya bir salkım üzüm vemez. (ZVTSEC 219) (19. yy.)
- (11) Bal da bir bahası da bir. (EGT 201) (19. yy.)
- (12) Bilmezsen bir bilürden sor. (OS 247) (19. yy.)

- (13) Biñ akçalık kılıcı çek bir akçalık yayı çekme. (KA 51) (15. yy.)
- (13) Biñ atmak bir vurmağa muhtacdur. (KA 54) (15. yy.)
- (14) Biñ atun varısa inişde in bir atun varısa yokuşta biñ. (KA 38) (15. yy.)
- (15) Biñ atıñ var ise inişde in ve bir atıñ var ise dahı yokuşda biñ. (ZVTSEC 220) (19. yy.)
- (16) Biñ fikir bir borç ödemez. (RCTT 103) (17. yy.)
- (17) Biñ kargaya bir sapan taşı yeter. (KA 39) (15. yy.)
- (18) Biñ kerre Allah demekden bir kerre eyvallah demek yëğdür. (KA 5301) (15. yy.)
- (19) Biñ yuluk yarak bir gün gerek. (ILT 62) (17. yy.)
- (20) Biñ dost azdır bir düşmen çokdur. (ZVTSEC 220)(19. yy.)
- (21) Biñ haramdan bir halâl yegdir. (ZVTSEC 220) (19. yy.)
- (22) Biñ işit bir söyle. (EGT 201) (19. yy.)
- (23) Biñ selâmün 'aleykümünden bir 'aleykümü's selâm yegdir. (ZVTSEC 220) (19. yy.)
- (24) Biñ tasa bir borc ödemez. (DVSTS 236) (19. yy.)
- (25) Biñ yıl yarak bir gün gerek. (SLO 91) (17. yy.)
- (26) Bir ağızdan çıkan bir orduya yayılır (AEDEO 31a/2) (20. yy.)
- (27) Bir baba tokuz oğlu besler tokuz oğul bir babayı besleyemez. (OS 247) (19. yy.)
- (28) Bir bugün iki yarından yegdir. (OS 248) (19. yy.)
- (29) Bir çıplak biñ cebelü soyamaz. (OS 248) (19. yy.)
- (30) Bir çiçek ile yaz olmaz. (OS 248) (19. yy.)
- (31) Bir çıplağı on cebeli soyamaz. (PP 55) (17. yy.)
- (32) Bir delinün attığı taşı biñ akıllı çıkaramaz (AEDEO 32a/3) (20. yy.)
- (33) Bir elmayı biñ akçaya soy biñ armudu bir akçaya soyma (KA 38) (15. yy.)
- (34) Bir evde horoz çok olunca sabah geç olur. (OS 248) (19. yy.)
- (35) Bir eyü şarab ve bir dilber avrat iki tatlu zehirdir. (DVSTS 234) (19. yy.)
- (36) Bir görüş bir kör biliş. (KA 15) (15. yy.)
- (37) Bir kanat ıla kuş uçmaz. (OS 248) (19. yy.)
- (38) Bir karga birle kış kelmes. (DLT 277/241) (11. yy.)
- (39) Bir kişide iki hüner olmaz. (OS 248) (19. yy.)
- (40) Bir koyuna ve biñ koyuna dahi bir çoban gerek. (KA 54) (15. yy.)
- (41) Bir kuş bir çalıya sığınur sen bir calunca olmadın mı? (KA 55) (15. yy.)
- (42) Bir mih bir nal, bir nal at bir at, bir at bir eri, bir er bir memleketi kurtarur. (ZVTSEC 220) (19. yy.)

- (43) Bir mih bir nal kurtarur, bir nal bir at kurtarur, bir at bir er kurtarur, bir er bir memleket kurtarur. (KA 57) (15. yy.)
- (44) Bir ok iki kuş almaz. (OS 248) (19. yy.)
- (45) Bir söyle bir işit. (KA 28) (15. yy.)
- (46) Bir söyle iki fikr eyle. (OS 248) (19. yy.)
- (47) Bir sürçen atun budını urmazlar. (OS 248) (19. yy.)
- (48) Bir taş ıla tokuz koz urulmaz. (OS 248) (19. yy.)
- (49) Bir tazı iki tavşan birden tutamaz. (DT 98) (17. yy.)
- (50) Bir urmak ıla agac düşmez. (OS 248) (19. yy.)
- (51) Çoga talib olan az birisine yetişür. (EGT 205) (19. yy.)
- (52) Çoğ ağız bir olıcak bir ağız hiç olur. (KA 59) (15. yy.)
- (53) Deli oldur ki bir düşdigi çukura bir dahı düşer. (OS 251) (19. yy.)
- (54) Dokuz cebeli soyamadı bir yalanız açı. (PP 55) (17. yy.)
- (55) Dokuz harami bir çıplığı soyamamış. (RCTT 108) (17. yy.)
- (56) Dost biñ ise azdır, düşmen bir ise çokdur. (OS 252, DVSTS 234) (19. yy.)
- (57) Dutalum bir deve bir akçaya ne vëreyin. (KA 40) (15. yy.)
- (58) Eger her bir kulinun başınca iki yüz hunerün olsa huner işe gelmez, eger senun sutaran kem olursa. (ILT 65) (17. yy.)
- (59) Evde bir kez ölince yabanda biñ kez öl. (KA 25) (15. yy.)
- (60) Geregi gerekmez iken bir gün gerek olur. (EGT 205) (19. yy.)
- (61) Gözi bir nesne doyurmaz illâki toprak. (OS 255) (19. yy.)
- (62) Hatâsız bir dakika yokdır. (OS 256) (19. yy.)
- (63) Her deliye bir 'âlim komuşlardır. (OS 257) (19. yy.)
- (64) Her kemalin bir zevali vardur. (RCTT 113) (17. yy.)
- (65) Her kişiniñ bir delilik tamarı var. (OS 257) (19. yy.)
- (66) Her kişiniñ bir derdi var degirmenciniñ su. (OS 257) (19. yy.)
- (67) Her kişiniñ bir derdi var degirmenciniñ su. (PTVIL 136) (17. yy.)
- (68) Her şeyiñ kesreti bir zarar getürür. (OS 257) (19. yy.)
- (69) Her tencereye bir kapak bulunur. (ZVTSEC 226) (19. yy.)
- (70) Her yokuşun bir enişi vardur. (RCTT 113) (17. yy.)
- (71) Her yükseğiniñ bir inişi vardır. (OS 258) (19. yy.)
- (72) Her zararda bir hayır var. (OS 258) (19. yy.)

- (73) Her ziyân bir öğütdür. (OS 258) (19. yy.)
- (74) İki canbaz bir ipde oynamaz. (RCTT 113) (17. yy.)
- (75) İki cânbâz bir ipde oynamaz. (ZVTSEC 226) (19. yy.)
- (76) İki çetük bir arslan tabdur. (KA 47) (15. yy.)
- (77) İki deliye bir uslu komışlar. (PTVIL 136) (17. yy.)
- (78) İki deliye bir uslu komışlar. (EGT 207) (19. yy.)
- (79) İki el bir baş içündür. (OS 259) (19. yy.)
- (80) İki karpuz bir koltuga sığmaz. (EGT 207) (19. yy.)
- (81) İki karpuz bir koltuğa sığmaz. (KA 49) (15. yy.)
- (82) İki karpuz bir koltukda sığmaz. (RCTT 114) (17. yy.)
- (83) İki kedi bir arslâna besdir. (ZVTSEC 226) (19. yy.)
- (84) İki kedi bir arslana yeter. (RCTT 114) (17. yy.)
- (85) İki kedi bir aslana pestir. (DT 98) (17. yy.)
- (86) İki köpek bir kemige düşerlerse da'vâları eksik olmaz. (OS 259) (19. yy.)
- (87) İki müşteri bir kurulmuş çiftten yegdür. (RCTT 114) (17. yy.)
- (88) İki reis bir gemi batırır. (RCTT 114) (17. yy.)
- (89) İki re'is bir gemi batırurlar. (ZVTSEC 229) (19. yy.)
- (90) İsteyenün bir yüzi kara vermeyenün iki yüzi kara demişler. (RCTT 114) (17. yy.)
- (91) İti bir kez ur ölsün bir dahi vur dirilsün. (KA) (15. yy.)
- (92) Kırklarun birinden kan almışlar cümlesinden akmış. (RCTT 116) (17. yy.)
- (93) Kişiyê biñ dosttan bir düşman çoktur. (KA 18) (15. yy.)
- (94) Kulak iki, ağız bir; iki işit, bir söyle. Göz iki, kulak iki; iki gör, iki dinle, bir söyle! (ASM 1341) (20. yy.)
- (95) Kurdı basmaga kurt gibi bir köpek gerek. (KA 41) (19. yy.)
- (96) Kuş iki kanat bir kuyruk ana dahi yel buyruk. (KA 43) (15. yy.)
- (97) Mermerde bir muy bitmez. (OS 265) (19. yy.)
- (98) Mermerde bir tüy bitmez. (ZTVSEC 228) (19. yy.)
- (99) Ölüm bir olur iki olmaz. (ZVTSEC 229) (19. yy.)
- (100) Yavaşlık ıla biñ katar deveyi bir uşâk yeder. (ZVTSEC 232) (19. yy.)
- (101) Yüğüre biñ söz bir sözden geçer. (KA 52) (15. yy.)
- (102) Yüz koyunlu atam kalmaktan bir yüksüklü anam kalmak yegdür (KA 52) (15. yy.)
- (103) Yüz tasa bir borcu ödemez. (PP 57) (17. yy.)

“İki” Sayı Adıyla Kurulan Atasözleri

İki sayısı, en eski dönemlerden itibaren hem metinlerde sayı adı olarak hem de kalıp sözlerde, deyimlerde ve atasözlerinde *bir* sayısından sonra en sık karşılaşılan sayıdır. *Divânu Lugati't-Türk'te* *iki* sözcüğü ve türevlerinin kullanıldığı şu atasözleri vardır: *İki koçnar başı bir aşıta pışmas; İkki bogra iğşür, otra kökegün yançılır; Kağun karma bolsa iyisi ikki eligin tegir; Bir tilkü terisin ikile soymas*. Bunun yanında Eski Türkçe döneminden başlayarak *iki* sözcüğünün özellikle “iki”li organlarla birlikte kullanıldığı görülmektedir. *İki* sayısının *bir* ile birlikte kullanılmasında, yukarıda da belirttiği gibi ikinin bir karşısındaki “çok”luğu etkilidir. *İki* sözcüğü aşağıdaki atasözlerinin çoğunluğunda “birden bir fazla olan” anlamında ve sıfat görevinde kullanılmıştır. Aşağıdaki (18) ve (19) numaralı atasözlerinde *iki* sözcüğü “birden fazla olan” anlamında çokluğu belirtmek üzere yine sıfat görevinde kullanılmıştır. Elimizdeki (38) numaralı atasözünde ise *iki* sözcüğü “iki kez” anlamında bir zarf olarak karşımıza çıkmaktadır.

(12), (13), (14), (15)

- (1) Almakta nicesin? Şahinler gibi. Ya vermekte nicesin? İki sanat bir yerde olmaz. (ILT 61) (17. yy.)
- (2) Bir bugün iki yarımdan yéğdir. (OS 248) (19. yy.)
- (4) Bir elin nesi var, iki elin sesi var. (20. yy.)
- (5) Bir kişide iki hüner olmaz. (OS 248) (19. yy.)
- (6) Bir ok iki kuş almaz. (OS 248) (19. yy.)
- (7) Bir söyle iki fikr eyle. (OS 248) (19. yy.)
- (9) Eger her bir kılının başınca iki yüz hunerun olsa huner işe gelmez, eger senun sutaran kem olursa. (ILT 65) (17. yy.)
- (10) El eli yur, ikki el yüzi yur. (ILT 65) (17. yy.)
- (11) El eli yuvar iki el yüzi yuvar. (OS 253) (19. yy.)
- (12) İki canbaz bir ipde oynamaz. (RCTT 113) (17. yy.)
- (13) İki cānbāz bir ipde oynamaz. (ZVTSEC 226) (19. yy.)
- (14) İki çetük bir arslan tabdur. (KA 479) (15. yy.)
- (15) İki deliye bir uslı komışlar. (PYVIL 136) (17. yy.)
- (16) İki deliye bir uslı komışlar. (EGT 207) (19. yy.)
- (17) İki desti bir birine tokunsa biri kırılır. (OS 259) (19. yy.)
- (18) İki dişün arasında giren murdâr çıkar. (PUVLAPT 95) (17. yy.)
- (19) İki dişün arasından çıkan söz. (SLO 89) (17. yy.)
- (20) İki el bir baş içündür. (OS 259) (19. yy.)
- (21) İki kardaş savaşımiş ebleh ana inanmış. (KA 31) (15. yy.)

- (22) İki karpuz bir koltuga sığmaz. (OS 259) (19. yy.)
- (23) İki karpuz bir koltuğa sığmaz. (KA 58) (15. yy.)
- (24) İki karpuz bir koltukda sığmaz. (RCTT 114) (17. yy.)
- (25) İki kedi bir arslâna besdir. (ZVTSEC 226) (19. yy.)
- (26) İki kedi bir arslana yeter. (RCTT 114) (17. yy.)
- (27) İki kedi bir aslana pestir. (DT 98) (17. yy.)
- (28) İki kibleye tapanda din olmaz. (EGT 207) (19. yy.)
- (29) İki müşteri bir kurulmuş çiftten yegdür. (RCTT 114) (17. yy.)
- (30) İki reis bir gemi batırır. (RCTT 114) (17. yy.)
- (31) İki re'is bir gemi batırurlar. (ZVTSEC 226) (19. yy.)
- (32) İki sanan iletmez ışkı başa. (KA 56) (15. yy.)
- (33) İkiyi bir alma yiğit dèyüb karı alma (KA 32) (15. yy.)
- (34) İsteyenün bir yüzi kara vèrmeyenün iki yüzi kara dèmişler. (RCTT 114) (17. yy.)
- (35) Kagun karma bolsa idisi ikki elgin tegir. (DLT 207/177) (11. yy.)
- (36) Kuş iki kanad bir kuyruk ana dahi yèl buyruk. (KA 43) (15. yy.)
- (37) Muhabbet iki başdandır. (OS 265) (19. yy.)
- (38) Ölüm bir olur iki olmaz. (ZVTSEC 229) (19. yy.)

“Üç” Sayı Adıyla Kurulan Atasözleri

Genel olarak mitolojide ve Türk folklorunda önem atfedilen *üç* sayısının bu özelliği *bir* sayısının *az* ve *iki* sayısının yetersiz görülmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Bunun yanında bu özellik psikolojik olarak bir karşılaştırma yapmaya elverişli bir ortanca arama düşüncesinden kaynaklanmış olabilir. Zira “en” algısı ancak *üç* ile ortaya çıkabilmektedir. Türk topluluklarında üç hak, üç gün üç gece, üç vakte kadar ... gibi folklorik öğelerde kullanılan *üç* sayı adı atasözlerinde sık kullanılmamıştır. Buna paralel olarak kalıp sözlerde ve deyimlerde de *üç* sayı adıyla çok karşılaşılmaz. Aşağıdaki (4) numaralı atasözünde diğer sayı adlarındakine benzer şekilde *üç* ile kafiyeli *hiç* sözü kullanılmıştır.

- (1) Er oyunu üç kez. (KA 23) (15. yy.)
- (2) Er sözi bir, eyer köki üç. (DLT (11. yy.)
- (3) Karnın kırk, boğazın dokuz boğumu vardır, erkeğin üç, kadının dokuz nefsi vardır. (ASM 1351) (20. yy.)
- (4) Üçüz hiçiz. (KA 49) (15. yy.)

“Dört” Sayı Adıyla Kurulan Atasözleri

Dört sayısı Eski Türkçe metinlerden itibaren sayı adı olarak kullanılmıştır. *Dört* sayısı, *dört* yönün varlığı nedeniyle insanoğlu için “tam” olmayı bildirmiştir. İnsanoğlu için *binçek*

hayvanların *dört* ayaklı olması, zamanla araç gereçlerin sağlamlık açısından *dört* ayaklı yapılması, iki adet olan organ adlarıyla kurulan birleşiklerin abartma amacıyla ikinin iki katı olan *dört* ile ifade edilmesi, *dört* sayısının “tam”lığı bildirmesine sebep olmuştur. Bu “tam”lık, *dört başı mamur, dört bucak, dört köşe olmak, dört elle sarılmak, dört gözle beklemek ...* gibi birleşik yapıların oluşmasını sağlamıştır. Bütün bunlara rağmen atasözlerinde *dört* sayısının çok kullanılmaması dikkat çekicidir. Aşağıdaki (4) ve (5) numaralı atasözünde olduğu gibi *dört* sözcüğünün çokluğu belirtmek amacıyla ve ahenk açısından zaman zaman *dert* sözcüğü ile kullanıldığı görülmektedir.

- (1) At, at ise kıymetini dört nalı altından çıkarır. (ASM 18/ek/32) (20. yy.)
- (2) Ata dost gözüyle bak, kadına hem dost hem dört göz ile bak. (ASM 18/ek/02) (20. yy.)
- (3) Atın kıymeti, dört nalı altındadır. (ASM 15/ek/16) (20. yy.)
- (4) Analar dert yesin, yarım yarım dört yesin.
- (5) Kadın var derdine dert kattırır, kadın var derdine dört kattırır. (ASM 1349) (20. yy.)

“Beş” Sayı Adıyla Kurulan Atasözleri

Beş sayısı deyim ve atasözlerinde çok sık yer almamıştır. *Beş* sayısı daha çok bir elin parmakları ile bağlantılı görülmüştür.

- (1) Beş ernek tüz ermes (DLT 73/60) (11. yy.)
- (2) At, beşinde; insan, yirmi beşinde koşulur. (ASM 16/ek/08) (20. yy.)
- (3) Beş barmak düz olmaz. (KA 24) (15. yy.)

“Altı” Sayı Adıyla Kurulan Atasözleri

Altı sayısı da *beş* gibi kalıp sözlerde, deyimlerde ve atasözlerinde sık kullanılmamıştır. Eldeki atasözlerinde *altı* sayı adı *altmış* ile birlikte kullanılarak ahenk oluşturulmuştur.

- (1) At, altı aylık yolu altmış günde alır. (ASM 15/16) (20. yy.)
- (2) At, altmış lokmada; er, altı lokmada doyar. (ASM 17/24) (20. yy.)

“Yedi” Sayı Adıyla Kurulan Atasözleri

Yedi sözcüğü *yedi cet, yedi cihan, yedi düvel, yedi göbek, yedi mahalle, yediveren, yediden yetmişe ...* gibi çok sayıda kalıp sözde görev almıştır. Bu durum, *yedi* sayısının Türk toplumu için önemini göstermektedir. Sıralanan kalıp sözlerde ve aşağıdaki atasözlerinde görüldüğü gibi *yedi* sayısı Türk toplulukları için çoğu zaman “çok”luğu ifade etmektedir. Bunun yanında (1) numaralı örnekte olduğu gibi *yè-* fiiliyle kafiyeli olması dolayısıyla kullanıldığı sözlere de rastlanır. *Yedi* sayı adı kimi zaman *yetmiş* ile birlikte kullanılarak ahenk oluşturulmuştur.

- (1) At, yedi günde; it, yediği günde belli olur. (ASM 20/23) (20. yy.)
- (2) Kutsuzun yedi eve dek ziyanı tokunur. (KA 65) (15. yy.)
- (3) Senüñ aduñ yedidur, sekize çıkmasın. (ILT 74) (17. yy.)

(4) Yaramaz koşununun yedi mahalleye dek zararı var. (EGT 213) (19. yy.)

(5) Yedi başlu ejderhadır bu cihân bir nefes kimseye vèrmez amân. (ZVTSEC 232) (19. yy.)

“Sekiz” Sayı Adıyla Kurulan Atasözleri

Sekiz sözcüğü kalıp sözlerde, deyimlerde ve atasözlerinde sık kullanılmayan sayı adlarındandır. *Sekiz*, azlık çokluk ilişkisi bakımından bir önceki sayı olan *yedi* ve bir sonraki sayı adı olan *dokuz* ile kullanılmıştır.

(1) Adı çıktı dokuza inmez sekize. (ŞDEO 45) (19. yy.)

(2) Senün adun yedidur, sekize çıkmasın. (ILT 74) (17. yy.)

“Dokuz” Sayı Adıyla Kurulan Atasözleri

Dokuz sayısının Türk toplulukları için önemi büyüktür. Bu nedenle bu sayı adı en eski metinlerden itibaren *dokuz Oğuz*, *dokuz Tatar*, *dokuz kat gök* ... gibi kavramlarda karşımıza çıkmaktadır. *On* sayısından önceki sayı olması nedeniyle *dokuza* özel bir önem atfedilmiştir. *Dokuz* sözcüğü zaman içinde *dokuz canlı*, *dokuz doğurmak*, *dokuz köyden kovulmak* gibi birleşiklerde de yer almıştır. *Dokuz*, atasözlerinde daha çok *bir*, *sekiz* ve *on* sayı adlarıyla birlikte kullanılmıştır. Aşağıdaki atasözlerinde görüldüğü gibi *dokuz* sayısı, *bir* ve *sekiz* ile birlikte kullanıldığında çokluğu, *on* ile birlikte kullanıldığında azlığı bildirmektedir.

(1) Adem on, dokuzı don. (PP 55) (17. yy.)

(2) Adı çıktı dokuza inmez sekize. (ŞDEO 45) (19. yy.)

(3) Bir baba tokuz oğlı besler tokuz oğul bir babayı besleyemez. (OS 247) (19. yy.)

(4) Bir taş ıla tokuz koz urulmaz. (OS 248) (19. yy.)

(5) Dokuz cebeli soyamadi bir yalaniz aci. (PP 55) (17. yy.)

(6) Dokuz harami bir çıplagi soyamamış. (RCTT 108) (17. yy.)

(7) Erkek ondan tokuzı zendir. (OS 253) (19. yy.)

(8) Erlik on tokuzu hile. (KA 40) (15. yy.)

(9) Karnın kırk, boğazın dokuz boğumu vardır, erkeğin üç, kadının dokuz nefsi vardır. (ASM 1351) (20. yy.)

(10) Kurt doyduğu yeri dokuz dolaşur. (ILT 71) (17. yy.)

(11) Dokuzu vèr onu kurtar. (KA 32) (15. yy.)

“On” Sayı Adıyla Kurulan Atasözleri

On sayısı da Türk toplulukları için önemli olan sayılardandır. Hun İmparatoru Maotun'un onluk sayı sistemini kurması bu önemin bir göstergesi olmalıdır. Bunun yanında eski Türk yazıtlarından itibaren farklı dönem ve sahalarda karşılaşılan *on ok* kavramı da önemli bir veridir. Buna rağmen *on* sözcüğü Türkçe kalıp sözlerde, deyimlerde ve atasözlerinde sık kullanılmamıştır. Aşağıdaki atasözlerinin bir bölümünde de görüldüğü

gibi *on*, kimi zaman *dokuzun* karşıtı veya tamamlayıcısı olarak yer almıştır. *On* sayı adı günümüzde kullanılan *on parmağında on marifet* deyiminde olduğu gibi iki elin parmaklarının toplamı bağlamında da karşımıza çıkmaktadır.

- (1) Adem on, dokuzı don. (PP 55) (17. yy.)
- (2) Bir çıplakı on cebeli soyamaz. (ILT 63) (17. yy.)
- (3) Erkek ondan tokuzı zendir. (OS 253) (19. yy.)
- (4) Erlik on tokuzu hile. (KA 40) (15. yy.)
- (5) On yaşında oğlanı ata binçdir. (ZVTSEC 228) (19. yy.)
- (6) Dokuzu vèr onu kurtar. (KA 32) (15. yy.)

“Otuz iki” Sayı Adıyla Kurulan Atasözü

Otuz iki sayısı dişlerin sayısı ile özdeşleşmiştir. Bu nedenle Türkçe deyimlerde *otuz iki dişini göstermek*, *otuz iki dişine keman çaldırmak* gibi kullanışları dikkat çeker. Aşağıdaki atasözünde *otuz iki diş* ifadesiyle “ağız” kastedilmektedir. Nitekim aynı atasözünün *Bir ağızdan çıkan bir orduya yayılır* varyantı da bulunmaktadır.

- (1) Otuz iki dişden çıkan otuz iki orduya yayılır. (RCTT 120) (17. yy.)

“Kırk” Sayı Adıyla Kurulan Atasözleri

Kırk sayısı sadece Türk topluluklarında değil, genel olarak Doğu toplumlarında önemsenmiştir. Türk topluluklarınca *kırk* sayısına verilen önem İslamiyet’in kabulüyle birlikte artmıştır. Destanlarda, tarihi Türk yazı dillerinin metinlerinde ve çağdaş Türk dillerinde *kırk* sayısı ile kurulan *kırk yiğit*, *kırk kız*, *kırkı çıkmak*, *bir kahvenin kırk yıl hatırı olmak*, *kırkları karışmak*, *kırk dereden su getirmek*, *kırkyama*, *kırkikindi*, *kırkgeçit* ... kalıp ifadeler, deyimlere ve atasözlerine sıklıkla rastlanır. *Divânu Lugati’t-Türk*’te geçen *Kırk yılda bây çığay tüzlinür ve Saçratgudın korkmuş kuş kırk yıl adrı yıgaç üze konmas*. atasözleri *kırk* sayısının temsil ettiği “çok”luğu göstermesi bakımından önemli verilerdir. Aşağıdaki atasözlerinin çoğunluğunda da *kırk*, çok ve büyük olmayı anlatmaktadır:

- (1) Atılan ok, bir bayırı aşar; atılan söz, kırk dağı aşar. (ASM 12/13) (20. yy.)
- (2) Bir akçe ile kırk kubbe hammâmı yapılmaz. (ZVTSEC 220) (19. yy.)
- (3) İkinci kırk yılda biter bazirgân kırk günde. (KA 55) (15. yy.)
- (4) Karnın kırk, boğazın dokuz boğumu vardır, erkeğin üç, kadının dokuz nefsi vardır. (ASM 1351) (20. yy.)
- (5) Kasımdan sonra fukaranın günü kırk gün. (ASM 1357) (20. yy.)
- (6) Kırkların birinden kan almışlar cümlesinden akmış. (RCTT 116) (17. yy.)

“Elli” Sayı Adıyla Kurulan Atasözleri

Elli sayısı *Divânu lugâti’t-Türk*’te tespit edilen tek örnekte “çok”luğu belirtmek üzere kullanılmıştır:

Ernenke elig karı bözün üm tükemes. (DLT 71/57) (11. yy.)

“Altmış” Sayı Adıyla Kurulan Atasözleri

Altmış sayısı, aşağıdaki atasözlerinde *altı* sayısı ile birlikte anılmış, böylece “az”lık “çok”luk ilişkisi yanında bir ahenk de oluşturulmuştur:

(1) At, altmış lokmada; er, altı lokmada doyar. (ASM 15/16) (20. yy.)

(2) At, altı aylık yolu altmış günde alır. (ASM 17/24) (20. yy.)

“Seksen” Sayı Adıyla Kurulan Atasözleri

Atasözlerinde sıklığı az olan sayı adlarından biri de *seksen* sayı adıdır. Aşağıdaki atasözünde insan ömrü için “çok”luğu göstermek üzere kullanılmıştır:

(1) Sekseninde saz öğrenen kıyamette çalar. (OS 268) (19. yy.)

“Yüz” Sayı Adıyla Kurulan Atasözleri

Yüzlerce yıl önce, insanoğlunun yüz yüze olduğu nesnelere, varlıkların, kavramların bu kadar çok olmadığı dönemlerde *yüz* sayısı “çok”luğu ifade etmekte iken zamanla yerini daha büyük sayılara bırakmıştır. Aşağıdaki (3) numaralı örnekte geçen ve 17. yüzyılda tespit edilen *Yüz tasa bir borcu ödemez* sözünün 19. yüzyılda *Biş tasa bir borcu ödemez* şeklinde görülmesi bu görüşü destekler niteliktedir.

(1) Yüz koyunlu atam kalmaktan bir yüksüklü anam kalmak yeğdür. (KA 52) (15. yy.)

(2) Yüz koyunludan yüzi berk yeğdür. (KA 58) (15. yy.)

(3) Yüz tasa bir borcu ödemez. (PP 57) (17. yy.)

“Biş” Sayı Adıyla Kurulan Atasözleri

Bin sayı adı Eski Türkçe metinlerden başlayarak sıklıkla kullanılmıştır. *Bin* sayısına verilen önemin göstergesi olarak Türkiye Türkçesinde bu sayı adının geçtiği *bin dereden su getirmek*, *bin derde deva olmak*, *bin pişman olmak*, *binbir*, *bindallı* ... gibi deyimlerde ve kalıp sözlerde kullanılmıştır. *Bir* gibi tek heceden oluşması ve ses benzerliği *bin* sayı adının *bir* ile bir arada kullanılması sonucunu doğurmuştur. *Divânu Lugâti't-Türk*'teki *bin* adının geçtiği tek atasözünde de sözcük *bir* sayı adı ile bir arada kullanılmıştır: *Birin birin miñ bolur, tama tama köl bolur*. Çağdaş Türk dillerindeki atasözü örneklerinde de *bin* sayısı çoğu zaman *bir* ile birlikte kullanılmıştır. Kırgızcadaki *Ar bir başta miñ kıyal* “Her bir başta bin hayal.”; *Aramdın tamırı bir, adaldın tamırı miñ* “Haramın damarı bir, helalin damarı bin.” (Şavk, 2018, s. 21, 23) ve Kazakçadaki *Bir adam erlik etse miñ adam ülgi etedi* “Bir insan iyilik ederse bin insan örnek alır.” *Bir awıl da bir tuwısqın bolganşa, er awıl da bir tuwısqın bolsın* “Bir köyde bin akraban olacağına, her köyde bir akraban olsun.” (Gürsu, 2017, s. 324, 325) atasözleri bu kullanımlara örnektir. Aşağıdaki atasözlerinde *bin* sayısı “dokuz yüz doksan dokuzdan bir fazla” anlamından çok, bir sözcüğünün zıttı olarak bir belirsizliği ifade edecek şekilde abartma işlevli olarak kullanılmıştır. Sözcük bu kullanımların çoğunluğunda sıfat görevinde kullanılmışken (1), (4), (14) ve (15) numaralı atasözlerinde ise “çok kez” anlamında zarf görevinde kullanılmıştır. Sözcüğün aşağıdaki

(9) numaralı atasözünde *kerre* ve (24) numaralı atasözünde *kez* sözcüğünün önünde, cümlede zarf tümleci olarak görev yaptığı görülmektedir.

- (1) Aduñ nedür Reşit bir söyle biñ işit (KA 44)(15. yy.)
- (2) Allâh bir kapuyı kaparsa biñ kapuyı açar. (AEDEO 13a/2)(20. yy.)
- (3) Biñ akçalık kılıcı çek bir akçalık yayı çekme. (KA 51) (15. yy.)
- (4) Biñ atmak bir vurmağa muhtacdur. (KA 54) (15. yy.)
- (5) Biñ atun varısa inişde in bir atun varısa yokuşta biñ. (KA 38) (15. yy.)
- (6) Biñ fikir bir borç ödemez. (PTVIL 130) (17. yy.)
- (7) Biñ işçi bir başçı. (KA 38) (15. yy.)
- (8) Biñ kargaya bir sapan taşı yeter. (KA 39) (15. yy.)
- (9) Biñ kerre Allah demekden bir kerre eyvallah demek yeğdür. (KA 53) (15. yy.)
- (10) Biñ yuluk yarak bir gün gerek. (ILT 62) (17. yy.)
- (11) Biñ atıñ var ise inişde in ve bir atıñ var ise dahı yokuşda biñ. (ZVTSEC 220) (19. yy.)
- (12) Biñ dost azdır bir düşmen çokdur. (ZVTSEC 220) (19. yy.)
- (13) Biñ haramdan bir halâl yegdir. (ZVTSEC 220) (19. yy.)
- (14) Biñ işit bir söyle. (DVSTS 236) (19. yy.)
- (15) Biñ işit bir söyle. (OS 247) (19. yy.)
- (16) Biñ selâmün 'aleykümnden bir 'aleykümü's selâm yegdir. (ZVTSEC 220) (19. yy.)
- (17) Biñ tasa bir borc ödemez. (DVSTS 236) (19. yy.)
- (18) Biñ yıl yarak bir gün gerek. (SLO 91)) (17. yy.)
- (19) Bir çıplak biñ cebelü soyamaz. (OS 248) (19. yy.)
- (20) Bir çıplağı biñ cebelü soyamaz. (ZVTSEC 220) (19. yy.)
- (21) Bir elmayı biñ akçaya soy biñ armudu bir akçaya soyma. (KA 38) (15. yy.)
- (22) Bir koyuna ve biñ koyuna dahi bir çoban gerek. (KA 54) (15. yy.)
- (23) Dost biñ ise azdır, düşmen bir ise çokdur. (OS 252) (19. yy.)
- (24) Evde bir kez ölince yabanda biñ kez öl (25) (15. yy.)
- (25) Kişiyе biñ dosttan bir düşman çoktur (KA 18) (15. yy.)
- (26) Yavaşlık ıla biñ katar deveyi bir uşak yeder. (ZVTSEC 232) (19. yy.)
- (27) Yüğüre biñ söz bir sözden geçer. (KA 52) (15. yy.)

Sonuç

Türk topluluklarının yaşamında diğer topluluklar için olduğu gibi sayıların önemi büyüktür. İnsanoğlu, varlıklara ve varlıkların sayısına matematik açısından bakmadan

önce onların varlık sebebini ve gizemini sorgulamıştır. Bu durum yeryüzündeki topluluklarda bazı sayıların diğerlerinden daha çok önemsenmesi sonucunu doğurmuştur. Özellikle tek sayılar neredeyse bütün topluluklarda önemli iken bazı sayılara da toplumdan topluma farklı değerler atfedilmiştir. Bu önemin bir sonucu olarak da sayı adları toplumların dil öğelerinde sıklıkla kullanılan sözcükler olmuştur. Sayı adlarının kullanıldığı atasözlerine bakıldığında en sık kullanılan sayı adının *bir* olduğu görülür. Bunda *bir* sözcüğünün sayı adı dışında “herhangi bir” anlamında kullanılması da etkilidir. Buna ek olarak *bir* sayısı karşılaştırmalarda “az”lığı temsil etmek üzere (*hiç* sözcüğü gibi “yok”luk bildiren sözcüklerin kullanımını dışında) her zaman kullanılmıştır. Buna karşılık “çok”luğu bildirmek için sayı adları duruma göre *iki*, *üç*, ... *yüz*, *bin* olabilmektedir. Bu durum da *bir* sayı adının kullanımını artırmıştır. Birbirine tezat durumların, olayların anlatıldığı atasözlerinde “çok”luğu belirtmek üzere en sık kullanılan sayı adı *iki* sayı adıdır. *İki* sözcüğü, kavram olarak her ne kadar çokluğu tam olarak yansıtmasa da *bir* sözcüğünü karşısında “çok” olarak görülmüştür. *İki* sözcüğüyle ilgili olarak atasözlerinde dikkat çeken bir başka durum ise sözcüğün ikili organ adlarıyla da sıkça anılmasıdır. *Bin* sayı adı da çokluğu belirtmek üzere *iki* sayı adından sonra en sık kullanılan sayı adı olmuştur. *Bin* sayı adıyla kurulmuş atasözlerinin birçoğunun nispeten eski tarihlerde derlenmiş olması da dikkat çekici bir noktadır. Sözcük kavramsal olarak “çok”luğu bildirmenin yanında *bir* sözcüğüyle ses ve hece sayısı benzerliğine sahip olması sözcüğün *bir* ile birlikte kullanımının bir başka sebebi olmuştur. İnsanoğlunun zamanla değişen “çok”luk algısı veya anlamı kuvvetlendirmek için konuyu daha çok abartma isteği aynı atasözlerinin farklı sayı adlarıyla kurulmasına da sebep olabilmektedir. Bu duruma 17. yüzyılda tespit edilen *Yüz tasa bir borç ödemez* atasözüne 19. yüzyılda *Bin tasa bir borç ödemez* şeklinde rastlanması örnek olarak gösterilebilir. Bunun dışında sayı adlarının kullanımında atasözünün barındırdığı sözcüklerle ahenk oluşturulması isteği de etkili olmuştur. Buna en güzel örneklerden biri *Analar dert yesin, yarım yarım dört yesin* atasözüdür. Benzer şekilde “çok”luk bildiren *her* sözcüğünün *bir* ile kafiye yapıldığı birçok atasözü örneği vardır: *Her yükseğin bir inişi vardır, Her zararda bir hayır var. Yüz sayı adı ile eş sesli olan yüz “çehre, surat” sözcüğünün bir atasözünde iki kez kullanılması da bir ahenk unsuru olarak karşımıza çıkar: Yüz koyunludan yüzi berk yegüdür. Ahenk unsuru olarak bazı sayı adlarının onluk katlarıyla birlikte kullanıldığı da görülmektedir. Bu bağlamda *altı* sayı adının *altmış*, *yedi* sayı adının *yetmiş* sayı adlarıyla kullanımı dikkat çekmektedir.*

Kısaltmalar

- AEDEO: Ali Emîrî Efendi Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye → Küçük, İ. (2014).
- ASM: Atalar Sözü Mecmuası → Alem dar, E. (2018); Temel, R. (2019).
- DT: Della Letteraturade ‘Turchi’ → Bekar, B.(2019b).
- DLT: Divânu Lugâti’t-Türk → Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015).
- EGT: Elements de la Grammaire Turke → Yılmaz, Y. ve Özevren, M. S. (2017).
- ILT: Institutionum Language Turcicae → Bekar, B. (2019b).
- KA: Kitâb-ı Atalar → Velâizbudak (1936).
- OS: Osmanische Sprichvörter → Bekar, B. (2019b).
- PP: Paroemiologia Polyglottos → Durmuş, O. (2017); Bekar, B. (2019b).
- PTVIL: Proverbia Turcica Cum Versione Italica et Latine & Herum Proverbia Turcica Major Pars Latinis Literis Scripta est. → Bekar, B. (2019).
- RCTT: Raccolta Curiosissima d’Adaggi Turcheschi Transportati dal Proprio → Durmuş, O (2017); Bekar, B. (2019b).
- SLO: Syntagmaton Linguarum Orientalium quae in Georgiae regionibus audiuntur liber primus, complectens Georgianæ, seu Ibericæ vulgaris linguæ institutiones grammaticas.: with Liber secundus complectens Arabum et Turcarum orthographiam ac Turcicae linguæ institutiones → Bekar, B. (2019b).
- ŞDEO: Şinasi - Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye → Beyzadeoğlu, S. (2003).
- ZVTSEC: Wegweiser Zum Verständnis der Türkischen Sprache Eine deutschtürkische Chrestomathie → Bekar, B. (2019b).

Kaynaklar

- Alemdar, E. (2018). *Kaynaktan eğitime atasözleri ve deyimler Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı Atalar Sözü Mecmuası (1.-538. sayfalar)*. (Tez No. 534960) [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi] YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Bekar, B. (2019a). Transkripsiyon metinlerinde Türk atasözleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 5, 1-13.
- Bekar, B. (2019b). *Batı kültüründe Türk atasözleri (16-19. yüzyıl)*. Kömen Yayınları.
- Beyzadeoğlu, S. (2003). *Şinasi durûb-ı emsâl-i Osmaniye*. MEB Yayınları.
- Çelik Şavk, Ü. (2001). Manas ve Maaday-Kara'da sayılar. *Mili Folklor* 50, 52-57.
- Çelik Şavk, Ü. (2018). *Kırgız atasözleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çetin, E. (2021). Türkçe atasözleri içeren Osmanlı dönemi dil yadigârları. *Littera Turca, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 7/4, 429-441.
- Durmuş, O. (2017). Türkiye Türkçesinin basılı ilk atasözleri: H. Megiser'in Paroemiologia Polyglottos adlı eserinde yer alan atasözleri". *Vefatının 20. Yılı Münasebetiyle Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 659-678.
- Durmuş, O. (2020). *Türkçe'nin basılı ilk atasözü kitabı: G.B. Donado'nun derlediği Türk atasözleri / Raccolta Curiosissima d'Adaggi Turcheschi*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ercilasun, A. B. Ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud Divânu Lugâti't-Türk giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Divânu Lugâti't Türk'teki şiirler ve atasözleri*. Bilge Kültür Sanat.
- Gürsu, U. (2017). *Kazak atasözleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güvenç, A. Ö. (2009). Kırk sayısının halk edebiyatı ürünlerinde kullanımı üzerine bir inceleme. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 41, 85-97.
- Küçük, İ. (2014). *Ali Emîrî Efendi'nin Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye'si [Metin-çeviri-açıklamalar-dizin]*. (Tez No. 615549) [Doktora Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi] YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Ögel, B. (2003). *Türk mitolojisi I*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tan, N. (2020) Türkiye'de genel atasözü ve deyim sözlüklerinde anlam verme çalışmalarına toplu bir bakış. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 50, 257-296.
- Temel, R. (2019). *Kaynaktan eğitime atasözleri ve deyimler Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı Atalar Sözü Mecmuası 2. Cilt 1339.-1445. sayfaları arası*. (Tez No. 584306) [Yüksek

Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi] YÖK Tez Merkezi.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.

Türksoy, S. (2019). *Kaynaktan eğitime atasözleri ve deyimler Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı Atalar Sözü Mecmuası 2. Cilt 1446.-1554. sayfaları arası*. (Tez No. 584656) [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi] YÖK Tez Merkezi.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.

Velet İzbudak (1936). *Atalar Sözü*. İstanbul.

Yılmaz, B. (2022). Türk ve Moğol kültürünün tarihsel paydası: dokuz sayısı. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 15 (40), s. 1410-1425. DOI: 10.12981/mahder.1183410

Yılmaz, Y. ve Özevren, M. S. (2017). P. A. Jaubert'in Elements de la Grammaire Turke'ündeki atasözleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 9, 31-68.